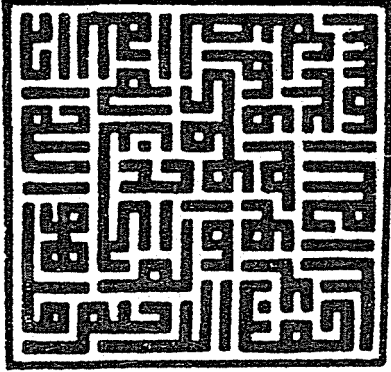


ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ



11. Sayı

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi - ERZURUM 1993

KUZAY KAFKASYADA TARİKATLAR *

Chantal Lemercler-Quelquejey

Franızca'dan çeviren :

Doç. Dr. Ozman Türer

Bugün Kuzey Kafkasya, SSCB'nin -ve belki de bütün dünyanın- tarikatların en sağlam bir şekilde yerleştikleri ve müslüman toplumun sosyal ve hattâ siyasi hayatında en büyük rolü oynadıkları bölgesidir. Tarikatların bu bölgeye yerleşmesi nisbeten yeni bir hadise olup, XVIII. asrın sonunda gerçekleşmiştir. Onların şu andaki coğrafi dağılımı ise iki tarihi faktöre bağlıdır :

1- Müslüman toplumun yapısı : XIX. asırda tasavvuf "demokratik" olduğu söylenen cemaatler tarafından kabul edilmiştir. Kabile yapısının kendini muhafaza ettiği (halen de muhafaza etmekte olduğu) ve Ruslar'a karşı yapılan "Kutsal Savaş"ta aktif bir yer alan bu cemaatler, Çeçenler, İnguşlar, dağlık bölgede yaşayan Dağıstanlılar ve bazı Çerkes kabileleridir. Buna karşılık tasavvuf feodal yapıdaki cemaatler tarafından reddedilmiştir. Bu cemaatler de şunlardır : Kabarda, Dığorlar (müslüman Ossetler), Kumikler, "aristokratik" olduğu söylenen Çerkes kabileleri (bunlar Kutsal Savaşta çok az bir rol oynamışlar veya bilerek Kâfir'in tarafını tutmuşlardır).

2- Şeyh Şamil'in Kutsal Savaşı'nın başarısızlığa uğramasından sonra müslüman toplumların göç etmesi : Bu göç bilhassa, tasavvufun tamamen kaybolduğu Kafkasya'nın batı kısmındaki "demokratik" Çerkes kabilelerinde vaki olmuştur.

* Ecole des hautes Etudes en Sciences sociales (Paris)'da öğretim üyesi olan yazarın bu makalesi, A. Popovic ve G. Veinstein'in yayına hazırladıkları ve uluslararası bir sempozyuma sunulan tebliğlerin yer aldığı "Les Ordres Mystiques Dans l'Islam. Cheminements et Situation Actuelle" adlı eserde yer almaktadır (Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1985, s. 37-48). Makale kaleme alındığında SSCB henüz dağılmamış olduğu için, bölgenin o zamanki şartları ve idari sistemi göz önünde bulundurulmalıdır.

Kuzey Kafkasya'da iki tarikat temsil edilmektedir : XVIII. asrın sonunda bilhassa Dağıstan'la Çeçenistan'da ortaya çıkan Nakşbendiye ile, XIX. asrın ikinci yarısında ortaya çıkan ve bilhassa Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ile kuzey Dağıstandaki bazı küçük topluluklarda mevcut olan Kâdiriyye. Bu iki tarikatın her biri, Sovyet Orta Asya'sındaki tarikatlardan oldukça ayrı ve farklı bir sosyal ve siyasi görünümüne sahiptir. Kafkasya'da sûfi tarikatlar, gizli, millitan ve son derece "politize olmuş" teşkilâtlardır. Bu tarikatların bazı kolları gizli bir siyasi partinin bütün özelliklerine sahiptir.

I- TARİHÇE VE YERLEŞİM :

1. Nakşbendiyye :

Çeçenistan ve Dağıstan'da yaygın şekilde anlatıldığına göre, Ruslar'a karşı müslümanları cihâda davet eden ilk Nakşbendiyye şeyhi, Aldi köyünden Mansûr Uşurma adında bir Çeçen çoban olmuştur. Bu zat bazılarına göre (varyantı şüpheli olmakla beraber) Buhara'da, diğer bazılarına göre Türkiye'de (aynı şekilde bu da şüphelidir), veyahut da muhtemelen en doğrusu Kafkasya'da, Mekke'ye gelen Buhara'lı bir Nakşbendi vasıtasıyla tarikata girmiş olmalıdır. Şeyh Mansûr, 1782'den 1791'e kadar cihadı yönetmiştir. 1791'de Anapa'da yakalanmış, 1793'te Schlüsselburg kalesinde vefat etmiştir.

Nakşbendiyye çeyrek asırlık bir süre için Kafkasya'dan kaybolmuş, doğu Transkafkasya'da Şirvan'da tekrar ortaya çıkmıştır. Kafkasya'da va'zlar veren ilk Nakşbendiyye şeyhi Kürdemir'li İsmail olmuştur. "İsnad" zinciri kesintiye uğramaksızın ondan Kürd üstadına, ondan Süleymaniye'li Şeyh Hâlid'e, ondan da Hindistan'lı Nakşbendiyye şeyhleri Nasreddin Ubeydullah el-Ahrâr'a, Yaküb Çarhi'ye ve tarikatın kurucusu Bahâuddin Nakşbend'e ulaşır¹.

¹ Kazi Kumuh'lu şeyh Cemâleddin'in "Âdâbu'l-Marziyye" adlı eserinde verdiği Nakşbendiyye "silsile" si. Bu silsile "Sbornik svedenij o Kavkazskikh Gorcah", II, Tiflis, 1869, s. 11'de yer alan Rusça tercüme oluşu şeklindedir : 1. Bahâuddin Nakşbend, 2. "Alâuddin" el-Aftâr denilen Muhammed el-Buhari, 3. Yakub Çarhi, 4. Hâce Ahrâr adı verilen Abdullah es-Semerhandi, 5. Muhammed ez-Zahi, 6. Derviş Muhammed, 7. Ahmed el-Amkancî, 8. Muhammed Bâkibillâh, 9. Ahmed Fârûkî Sirhindi (İmâm-ı Rabbânî),

Kafkasya'da Nakşbendiyye'nin liderleri olarak Kürdemirli İsmail'in halefleri şunlar olmuştur :

1-Şirvan'lı Has Muhammed.

2-Cihad çağırısı yapan ikinci Kafkasya'lı müşid olup, müridleri arasında Gazi Muhammed ile Şeyh Şâmil'in (Dağıstan'ın birinci ve üçüncü imamları) de yer aldığı Yaraglar'lı Muhammed Efendi.

3-Şâmil'in son yenilgisinden sonra Türkiye'ye göç eden Kazi Kumuh'lu Seyyid Cemaleddin.

4-Oğlu Hacı Muhammed'le birlikte, 1877'deki Dağıstan isyanının liderlerinden biri olan ve bir Sibirya kampında vefat eden Sogratl'lı Abdurrahman.

5-Abdurrahman'ın oğlu olup, Ruslar tarafından idam edilen Sogratl'lı Hacı Muhammed.

Şeyh Muhammed'in vefatından sonra Nakşbendiyye tarikatı küçük kollara ayrılmış ve son derece merkezi olma özelliğini kaybetmiştir : Dağıstan'da ve Çeçenistan'da aynı anda birçok "müşid" var olmuştur. Bu durum, tarikatın polis baskıları karşısında varlığını devam ettirme şansını artırıyordu.

2- Kâdiriyye :

Kâdiriyye Kafkasya'ya geç gelmiş bir tarikatır. Bu tarikat, sadece XIX. asrın 50'li yıllarında, Elishan Yurt adlı Çeçen köyünden Kunta Hacı Kişlev adında Kumik bir çoban tarafından bölgeye sokulmuştur. Şayet menkıbeye inanacak olursak, hac için Mekke'ye gelen Kunta Hacı Kişlev, Bağdat'ta bizzat tarikatın kurucusu Abdülkadir el-Cilânî vasıtasıyla tarikata intisab etmiştir.

Kunta Hacı'nın halkın anlayacağı tarzda, zühd hayatını tavsiye eden, şiddetten sakındıran ve hatta müslümanları Kâfirler'e karşı direnmemeye çağurmaya kadar giden va'zları, Ruslar'a karşı yapılan bir asırlık savaşın bıkınmış olan kırsal kesimde yaşayan halk nezdinde

10.Muhammed Ma'sûm, 11.Seyfuddin, 12.Saîd Nûr Muhammed el-Bedvanî, 13. Marzucan'lı Ubeydullâh, 14.Delhi'li Abdullah, 15.Süleymaniye'li Hâlid, 16. Kürdemir'li İsmail, 17.Şirvan'lı Has Muhammed, 18.Yeraglar-Kürin'li Muhammed Efendi, 19.Kazi Kumuh'lu Cemâleddin.

büyük bir başarı elde etti. Fakat Rus yönetimi o derece katı idi ki, Kafkasya'da "Kunta Hacı" adıyla tanınan yeni tarikat gerçek bir muhalif güç haline döndü. 1864'te sürgün edilen Kunta Hacı, üç yıl sonra 1867'de hapiste iken vefat etti. Müridleri ise 1865'te Çeçenistan'da Rus ordusuyla yapılan bir çarpışmada katledildiler ve tarikat kanun dışı ilan edildi. Kurucusunun vefatı üzerine tarikat dört kola ayrıldı (Kafkasya'da bu kollara "vird" denilir) :

1. Bilhassa Çeçenistan'da, müslüman Ossetistan'da, Kabarda'da ve kuzey Dağıstan'da "Kunta Hacı" ismini taşımaya devam eden ana kol.

2. Çeçenistan ve İnguşistan'da bulunup, merkezi İnguşistan'daki Autuara köyü olan Bammat Giray "vird" i. Bu kolun tevarüs esasına dayanan yönetimi, sürgünde iken bir Rus hapishanesinde vefat eden Muhammed Bammat Giray Hacı Mitaev'in kurucusu olduğu Mitaev ailesi tarafından sağlanmıştı.

3. Çeçenistan'da, merkezi Sürhahi köyü olan Batal Hacı "vird" i. Bu kolun da tevarüs esasına dayanan yönetimi Belhoroy ailesinde bulunmaktadır. Tarikatın kurucusu Batal Hacı Belhoroy, sürgünde iken bir Rus hapishanesinde vefat etmiştir. Çok katı olan bu "vird", "cihad" ideallerini titiz bir şekilde uygulamaktadır.

4. Çeçenistan'da Mairtup'lu Çim Mirza "vird"i. Bu kola Sovyet literatüründe "Tamburiler" (Barabanchtchiki) denmektedir. Çünkü bunların "zikir"leri tambur eşliğinde icra edilmektedir.

Bu "vird"lere, 1954'te Çeçenler arasında Kazakistan'da sürgünde iken kurulmuş olan şu kolu (vird) da ilave etmek yerinde olur :

-İlk "mürşid"i Veyis (Üveys) Hacı Zagiev olan Veyis Hacı "vird"i. Bu kola da Sovyet literatüründe, müntesipleri zikir esnasında beyaz kalpak giydikleri için "Beyaz Kalpaklılar Tarikatı" adı verilmektedir. Bu kol, süfi tarikatlar içerisinde en popüler, aynı zamanda en katı ve siyasi bakımdan en radikal olanıdır.

Bizzat Kafkasya'nın tarihiyle iç içe olması sebebiyle Kafkasya tasavvufunun tarihini izah etmek kolaydır. Gerçekten de, XVIII. asrın sonundan itibaren İmam Mansûr'un isyanı 1782'de vaki olmuştur-, sûfi tarikatlar Rus istilâsına karşı direniş hareketinin yönetimini ellerine almışlar, onu kendi menfaatleri doğrultusunda tekelleştirmişler ve Şâmil'in malubiyetinden sonra milli hareketin tartışmasız liderleri olmuşlardır.

"Kafkasya müridizmi" dediğimiz şey, kırsal kesimde yaşayanların Dağıstan ve Çeçenistan'da 1824'ten 1856'ya kadar Rus ordularına karşı gösterdikleri uzun direnişten başka bir şey değildir. Bu direniş hareketi Nakşbendiler tarafından yönetilmiştir. Gazi Muhammed, Şeyh Şâmil ve onun bütün "nâib" (halife) leri Nakşbendiyye tarikatına mensup idiler. Yine 1877 ayaklanması da aynı tarikatın eseri olmuş, ancak bu olaya Kâdiriyye müntesipleri de aktif bir şekilde iştirak etmişlerdir.

Hareketin başarısızlığa uğramasından sonra, ağır bir polis zulmüne maruz kalan her iki tarikat mensupları, Kuzey Kafkasya'da, "Abrekler" veya milli haysiyetin öcünü alan "gurur haydutları" hareketi adı verilen özel bir "dini terörizm" olayının içerisinde yer aldılar. Nitekim, "Abrekler'e Nakşbendi şeyhleri arasında olduğu kadar² Kâdiriler arasında³ da rastlamaktayız.

Devrim'in arefesinde, her iki tarikat arasında günümüze kadar varlığını koruyan birtakım farklar müşahede edebilyorduk. Nakşbendiyye daha "aristokratik", daha entellektüel ve açık isyana (Kutsal Savaş'a) daha iyi adapte olmuş durumdaydı; tarikata mensup kimseler özellikle "Üzden" lerden gelmekte, şeyhler ise Arapça bilen âlimlerden teşekkül etmekteydi. Kâdiriyye ise hem daha mistik, hem

² Meselâ, asrın başında, kendisi bir Sibiryâ zindânında, halefi Deni Arsanov'un da 1917'de bir savaş sırasında vefat eden Çeçenistan'ın Nakşbendi müridi Şeyh Eli-Han.

³ Meselâ, 1867'de bir savaş sırasında Çeçenistan dağlarında vefat eden Kunta Hacr'nın ilk halefi Şeyh Vara (bk. A. İpolitov, "Ucenie Zikra i ego posledovateli v Cecne i Argunskom okruge", Sbornik svedeni),..., aynı sayı. Bu makale, Kafkasya'daki Kâdiriyye'nin menşeleri hakkında yegâne kaynağımızdır.

de gizliliğe ve komplo faaliyetine daha iyi adapte olmuş vaziyetteydi. Bu tarikatın müntesipleri de halkın en fakir kesimlerine mensup kimselerdi.

Tarikatların ulaşmak istedikleri sırf askeri gayelerin dışında, belki daha da önemli olan şu diğer iki olayı kaydetmek gerekir :

1)Kuzey Kafkasya'nın müslümanlaşması : Batı Kafkasya'daki Çerkes kabileleri (bilhassa Abhazlar) ile İnguşlar bu iki tarikatın tebliğ (misyonerlik) faaliyeti sayesinde müslüman olmuşlardır. Bunlardan Çerkesler, Şeyh Şâmil'in "naib"i Mehmet Emin'e bağlı Nakşbendiler; İnguşlar ise Kâdiriler vasıtasıyla müslüman olmuşlardır. Algeti adlı son payan köyü ("aoul") de 1865'te İslâm'ı kabul etmiştir.

2)Sünniliğin güçlenmesi: Şeyh Şâmil, 1824'ten önce Kafkasya'daki İslâm'a yarı-payan bir özellik kazandıran bütün unsurları kesin olarak ortadan kaldırmıştır. O, Özellikle mahallî "adet"leri temizlemiş ve her yerde "şeriat"ı uygulamıştır.

Devrim ve sivil savaş esnasında, 1918-1923 yılları süresince Nakşbendiler Dağıstan'da teokratik bir devlet kurmak suretiyle Kafkasya'yı Rusya'dan koparmaya çalıştılar. On yıl süreyle, önce Denikine'nin Beyaz Ordu'larına, sonra da Bolşeviklere karşı birçok cephede savaştilar. 1920'den 1923'e kadar Dağıstan'ı kana bulayan Sovyet aleyhtarı büyük isyanın liderleri tümüyle Nakşbendiler olmuştur⁴. Bu liderlerin çoğu savaşırken şehit düşmüş veya Kuzey Kafkasya'da 1923'te başlatılan ve 1926'ya kadar devam eden uzun sindirme hareketi sırasında idam edilmişlerdir⁵. Kâdiriler ise isyana iştirak etmemişlerdir.

İğincidir ki, tarikatlar üzerinde uygulanan baskı hareketi onları ortadan kaldırmak şöyle dursun, hareketlerine yeni bir hız kazandırmıştır. Nitekim, 1926'da hâlâ şu rakamlar tesbit

⁴ Hatso'lu İmam Necmuddin, Salti'li Şeyh Uzun Hacı, İsyancıların ordularına kumanda eden Balahani'li Muhammed, Andi'li Derviş Muhammed, Kuçri'li İbrahim Hacı, Ansalta'lı Seyyid Emin, Gimri'li Siraceddin Dahci...

⁵ Sovyet yöneticileri tarafından idam edilen belli başlı kurbanlar arasında şu zaflar bulunuyordu: Bammat Giray Hacı tarikatının mürşidi Ali Mitaev, Çeçenistan'ın Nakşbendi mürşidi Şeyh Salsa Yandarov, Orta Dağıstan'ın Nakşbendiye lideri Akuşa'lı Şeyh Ali vs.

edilebilmekteydi: Dağıstan'da 61.200 mürid (bilhassa Nakşbendi), 19 şeyh ve 60 "vekil" (halife); Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde 60.000 mürid ve 38 şeyh⁶ (bilhassa Kâdiri) (400.000 kişilik müslüman bir toplum içerisinde); Kabarda'da 200 mürid (Kâdiri ?).

Kuzey Kafkasya'da 1928'de bilhassa dinî unsurlara karşı yürütülen yeni bir temizlik hareketi başlamış ve Çeçenistan'da yeni bir isyan teşvik edilmiştir. Bu isyanda her iki tarikat yan yana savaşmışlar, fakat hâkim rolü üstlenenler Kâdiriler olmuştur⁷.

1936'da bastırılan isyan, 1940'ın kış mevsiminde oldukça şiddetli bir şekilde tekrar patlak vermiştir. Bu defa isyan milliyetçi liderler (ve hattâ Mairbek Sharıpov gibi bazı mahalli komünist yöneticiler) tarafından yönetilmiş, fakat Kâdiriye mensupları da isyana aktif şekilde iştirak etmişlerdir. Hepsi de düşmanla (Almanlarla) işbirliği yapmakla suçlanan müslüman halkın tamamı, buna misilleme olarak Sibiryaya ve Kazakistan'a sürgün edilmiş ve Çeçenistan Cumhuriyeti lağvedilmiştir (gerçekte ise isyan Alman orduları binlerce kilometre uzakta iken başlamış ve bu ordular Çeçenistan'a asla ulaşmamışlardır)⁸.

Tarikat mensuplarının (Kâdiriler) kırsal kesimlerde 1947'ye kadar direnmiş olmaları ilgi çekicidir⁹. 1981'de "Zurnalist" adlı Moskova dergisi (yıl: 1981, sayı:1), büyük ihtimalle Batal Hacı tarikatına mensup olan son "Abrek" in yakın zamanda savaşta

⁶ Avksent'ev, "İslam na Severnom Kavkaze", Stavropol, 1973, s.62 ve M.Z. Magomedov, "Izistorii resenij nacional'nogo i religioznogo voprosov na Severnom Kavkaze", Voprosy naucnogo ateizma, Moskova, XIV, 1973, s. 47'ye göre.

⁷ Çeçenistan'da en üst seviyedeki Nakşbendi lider Germencik'li Şeyh Arsanukoy, isyanın liderlerinden biri olmuştur. Bu zat, savaşta şehit düşmüştür.

⁸ Batal Hacı tarikatı en birinci plânda rol oynamıştır. Bu "vird" in kurucusu olan Batal Belhorolev'in altı oğlundan beşi ve sekiz torunu savaşırken şehit düşmüşler veya isyan sırasında idam edilmişlerdir. Sayılamayacak kadar yeğeni, amca çocuğu ve damadı da bunların dışındadır (bk. A.M. Tutaev, Protiv sekstaskogo bezzakonija, Groznyj, 1975, s. 7-9).

⁹ Batal Hacı tarikatının kurucusunun son oğlu Sovyet güçlerince ancak 1947'de yakalanmıştır. O müridlerinin başında dört yıl boyunca direnmiştir. Daha sonra on yıl çalışma kampına mahkûm edilmiş, 1957'de serbest bırakılınca diğer bütün sürgün edilenlerden önce Çeçenistan'a geri dönmüştür. Toplama kampı sisteminin saçmalığı da bu şekildedir...!

öldüğünü zikrediyordu¹⁰. Sürgün edilmiş olan Dağıstanlılar 1958'den sonra eski vatanlarına tekrar gelmişlerdir.

Tarikatların tarihi bakımından sürgün olayı iki ayrı sonuç doğurmuştur. Bunlardan biri Kâdiriyye'nin Orta Asya'ya yerleşmesi; diğeri de müslüman halkın tamamı üzerinde tarikatların etkisinin güçlenmesidir. Çünkü sürgün esnasında tarikatlar milli hayatın merkezi olmuşlardır.

II. AKTÜEL DURUM :

SSCB'deki tarikatlar -ve tabii ki Kafkasya'dakiler-, her ne kadar hepsi gizli olmasalar da (çünkü bazıları hemen hemen açıktan açığa faaliyet yapmaktadırlar), "illegal teşkilâtlar"dır. Bu teşkilâtlar illegaldir. Çünkü her şeyden önce bunlar, dîni teşkilâtlarla ilgili olan ve bu teşkilâtların tümünün resmen "kayıtlı" olmak zorunda olduklarını belirten Sovyet yasasına uygun hareket etmemektedirler. Diğer taraftan tarikatların üyeleri ("her an için") "parazitler" ve "anti-sosyal" unsurlar olarak kabul edilmektedirler. Bazı tarikatlar (Batal Hacı, Veyis Hacı) Sovyet yetkililerince "terörist teşkilâtlar" arasında zikredilmektedir. Netice olarak, tarikatların elinde bulunan hiçbir yazılı kaynak mevcut değildir. Elimizde sûfi "samızdat" (neşriyat) hakkında sadece bir tek işaret vardır: Çeçenistan tarikatları Kur'an'ın el yazması nüshalarını çoğaltmaktadırlar.

Kafkasya'daki tasavvufu ilgilî bütün bildiklerimiz Sovyet kaynaklarına dayanmaktadır. Bu kaynaklar beş guruba ayrılabilir :

1. Grozny (Çeçen-İnguş Cumhuriyeti) ve Mahaç-Kala (Dağıstan) da yayınlanmış bol miktarda "dîn aleyhtarı literatür" (bilhassa Rusça). Bu literatürün hemen hemen tamamı tasavvufun tehlikesi üzerinde durmaktadır.

2. 1970'ten bu tarafa yayınlanmış, oldukça enteresan pek çok

¹⁰ D. Bezuglyj, "Spozicij bojca", Zurnalist, I, 1981, s. 46-48. Yalnız başına faaliyet gösteren "Abrek", kırktan fazla komünist ve komsomolun ölümünden sorumlu olsa gerektir. O varlığını devam ettirmeyi halkın himayesine borçludur.

"din sosyolojisi araştırmaları". Bu araştırmalar objektif olup, propaganda unsurları ihtiva etmemektedirler.

3."Günlük mahalli basın" : Meselâ, Bakü'de çıkan "Bakinskij rabocij". Otonom Cumhuriyetlerdeki (Çeçen-İnguş, Dağistan) günlük basına (Daghestanskaja pravda", "Groznsenskij rabocij") Avrupa'da ulaşılammaktadır.

4."Sovyet yöneticilerin bildirimleri". Meselâ, Kafkasya KGB'sinin lideri general Ziya Yusuf Zade'nin 19 Aralık 1980 tarihli "Bakinskij rabocij"de yayınlanan ve "yobazlar" la "kayıtlı olmayan din adamları"nın (bu terimler Sovyet literatüründe tarikat mensuplarını ifade eder) cinayet faaliyetini ve onların emperyalizmle işbirliğini ilân eden bildirisi.

5."Dış ülkelere giden Sovyet müslümanlarıyla yapılan şahsi görüşmeler". Öyle görünüyor ki, bu görüşmeler Avrupa'ya nazaran Amerika Birleşik Devletleri'nde daha fazla ve daha kolay durumdadır. Bilhassa Kafkasya'lular gönüllü olarak tasavvufun bahsetmektedirler (yığıtlık özelliği taşıması sebebiyle). Buna karşılık SSCB'de tarikatlarla ilgili her türlü konuşma yasaktır : Ağzlar derhal kapatılır. Sanki Troçki'den bahsetmek gibi.

Coğrafi dağılım :

Nakşbendiyye, Dağistan'ın dağlık kuzey kısmında (Avar, Dargin ve Lak'ların bulunduğu kısım), Çeçenistan'da ve Azerbeycan'ın kuzeyinde hakim durumdadır. Bu tarikat Kumıklar'ın yaşadığı bölgenin tamamında ve güney Dağistan'da (Lezginler'in ülkesi) az miktarda temsil edilmektedir¹¹. Nakşbendiler'e Sovyet literatüründe, sessiz zikir yaptıklarından dolayı "Mırıldananlar" denilmektedir.

¹¹ Bilhassa Çeçenistan'da V.G. Pivovarov'un çalışmaları ("Byt, Kul'tura, Nacional'nye tradicii Verovaniya naselenija ceceno-ingusskoj ASSR", Groznyj, 1971 ve "Na etapah sociologiceskogo issledovanija", Groznyj, 1974). Dağistan için, I.A. Makatov, "İslam, verujuscij, sovremennost". Opyt konkretno-Social'nogo izucenija musul'manstva, Mahaç-Kala, 1974.

Daha dinamik olan Kâdiriyye ise Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde hakim vaziyette olup, batı istikametinde Osset, Kabard ve Karaçay'ların yaşadıkları bölgelere, güney istikametinde de Azerbeycan'ın kuzeyine doğru yayılmaktadır. Kâdiriler de Sovyet literatüründe, sesli zikir icra ettikleri için çoğu zaman "Zikirçiler" veyahut da "Sıçrayanlar" diye anılmaktadır.

Şâmil döneminde tasavvuftan son derece etkilenmiş olan Kuzey Kafkasya'nın batı kısmında şu anda tarikat kalmamışa benziyor (Çerkes kabilelerin 1865'te göç etmesinden bu tarafa).

Sayısal Önem :

Tuhaftır ki, şu anda tarikatlar hem sayı, hem de nisbet açısından Devrim öncesine göre daha güçlü ve muhtemelen Türkiye ve Arap Orta Doğusu gibi komşu ülkelere oranla daha etkilidirler.

1979 tarihli bir Çeçen kaynağına göre¹² inancı sağlam müslüman gençlerin % 51'i tarikat mensubudur. Bu oran daha yaşlı kişilerde daha da yüksektir. Halbuki yeni yapılan sosyolojik anketlere göre, inanarak veya gelenek icabı müslüman olanların oranı % 50 ile 60 arasındadır (yaklaşık bir milyon toplam müslüman için). Bu oran 250 binden az bir tarikat mensubu demektir. Devrim'den önce ise 60 bin tarikat mensubu mevcuttu. Bunların oranı muhtemelen Dağıstan'da da yüksek durumdadır.

Nitekim Kafkasya'daki tarikat mensuplarının toplam sayısı yarım milyonluk büyük bir rakama ulaşmaktadır !

Tarikatların sosyal yapısı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber öyle görünüyor ki, yeni bir anketin de işaret ettiği gibi, tarikat mensuplarının % 36'sı ailevi gelenek olduğu için tarikata girmekte (çünkü onların ebeveyni önceden tarikat mensubu idiler);

¹² "Harakter religioznosti i problemy ateisticeskogo vospitanija", Groznyj, 1979, s. 51. V.G. Pivovarov ("Na etapakh...", aynı baskı, s. 316) "müslümanların yarısından fazlası bir tarikata mensuptur" demek suretiyle bu hususu teyid etmektedir.

%32'si de ya şahsî kararı veya mistik duygu ile, yahut da tarikat faaliyetinin estetik cazibesinden dolayı -ki Sovyet kaynakları genellikle bu nokta üzerinde ısrar etmektedirler- mürid olmaktadır. Geri kalan % 32'si ise cevap vermeyi reddetmişlerdir¹³. Diğer taraftan tarikatlar daha ziyade şehirlerde ve entellektüel zümre arasında yerleşmiştir (halbuki Devrim'den önce tamamiyle kırsal kesime ait kuruluşlar halindeydi).

Tarikatların yapısı :

Kafkasya'daki tarikatların kendilerine has bazı özellikleri vardır. İlk olarak, bütün tarikatların Çeçenler, İnguşlar ve Dağıstanlılar'da çok iyi muhafaza edilmiş olan kabîle yapısıyla çok sıkı bir münasebet halinde olduğunu müşahede etmekteyiz.

Kuzey Kafkasya'da toplumun temel hücrelerini "taip" (kabîlenin bir bölümü) teşkil eder. "Taip" in üyeleri eskiden kan bağına çok önem veriyorlardı ve "taip" in bütün hayatı en ince detaylarıyla bir Atalar Konseyi ("Aksakal"lar) ve bir kabîle mahkemesi ("taipanan kkhel") tarafından yönetilmekteydi. "Taip" in hâlâ kendine mahsus mezarlığı ve genellikle bir sûfinin evinde yer alan mescidi mevcuttur. Eskiden "taip" in üyeleri dışarıya kız alıp vermeme kuralına riayet ediyorlardı. Bugün "taip", Devrim'den bu tarafa bazı kabîlelerin dışında kendine müntesip kabul etmeyen sûfi teşkilâtların temelini oluşturmaktadır. Nitekim "mürîd"ler hem kabîlelerinin, hem de tarikatlarının prensiplerine riayet etmektedirler. Bu ise sûfi teşkilâtların muhtemel polis takibatına karşı daha iyi korunmalarını temin etmektedir.

Bir başka Çeçen bu konuda şunları yazmaktadır : "Son yirmi otuz yılda, Mürîdizm Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde büyük değişikliklere maruz kalmış ve sonunda çağdaş dünyaya en iyi adapte olan şekli elde etmiştir. Bu şekil, aynı köyde oturan birkaç akraba aileyi bir araya getiren küçük mürîd cemaatidir. Böyle bir cemaatin dinî lideri "molla" veya, o bulunmadığı takdirde, onun görevlerini yerine getirebilecek en aktif "mürîd"dir. Her cemaat bir tarikata

¹³ Pivovarov, "Byt, kul'tura...", aynı baskı, s. 318.

bağlanır ve bir tarikat kurucusunun dinî otoritesine müracaat eder. Fakat, aynı kurucudan gelen çeşitli tarikat gurupları arasında artık şekli bağlar yoktur (...) Bugün bütün dinî hayat, son derece tuhaf bir şekilde Komünist Partisi ile Sovyet yönetiminin üyelerini içinde bulunduran küçük mürid cemaati çerçevesi içerisinde sürdürülmektedir. Kabileye bağlılık duygusu, öyle görünüyor ki Parti disiplininin daha da güçlü durumdadır."¹⁴ S. Omarov aynı yerde, bir Çeçen kasabasında icra edilen ve bölgenin ileri gelenleri de dahil kabilenin bütün üyelerinin iştirak ettiği bir Nakşbendî "zikr"ini de anlatmaktadır.

Netice olarak, Sovyet literatüründe "liberal" olarak nitelendirilen bazı tarikatlar, özellikle de Nakşbendiyye "yüzyıla son derece açık" olup, Komünist Partisi üyeleri de dahil herkesin girmesi imkân dahilindedir. Bu iş için "bütün kalbiyle tarikata bağlanmak ve onun disiplini kabul etmek kâfidir."

Diğer tarikatlar ise Sovyet literatüründe "aşırı ilkeci", "fanatik" ve "gerici" olarak ilân edilmektedirler. Nitekim, bugün tuhaf bir şekilde en popüler durumda iseler de, gerçek anlamda gizli ve diğer müslümanlara karşı bile kapalı cemiyetler halinde olan Veyis Hacı ve Batal Hacı tarikatları bunlardandır. Bu tarikatların müntesipleri dışarıya kız alıp vermemekte, çocuklarını okullara göndermemekte, askerliği kabul etmemekte ve onlardan bazıları çocuklarını nüfusa kaydettirmemektedirler¹⁵. Ayrıca onların özel elbiseler giymek ve sakallarını farklı şekilde kesmek suretiyle (bilhassa Veyis Hacı tarikatına mensup olanlar) diğer insanlardan ayrıldıkları da vaki olmaktadır.

Nakşbendiyye oldukça gayri merkezî durumdadır. Onun mahalli bile olsa hiçbir merkezî otoritesi yoktur. Her gurup (köy veya şehir mahallesi) bağımsızdır. Sadece kurallar herkes için aynıdır. Bununla beraber öyle görünüyor ki, çeşitli Nakşbendî guruplar arasında ve hatta Nakşbendîler'le Kâdiriler arasında, bir başka Sovyet'in "bir

¹⁴ S. Omarov, "Miridizm sblzskogo rasstojanja", Nauka i Religija, 10, 1979, s. 30-32.

¹⁵ M.V. Vagabov, "Islam i semja", Moskova, 1980, s. 143.

federasyon çekirdeği" dediği bazı gizli irtibatlar mevcuttur. Bu irtibatlar genellikle, süfi şahsiyetlerin defin merasimleri sayesinde müşterek dinî (ve hatta politik) stratejiler tesbit etmek maksadıyla gerçekleştirilmektedir¹⁶.

Nakşendiyye'nin aksine Kâdiriyye'nin kolları son derece hiyerarşik bir yapıya sahiptir ve "şeyh"e duyulan saygı, Batal Hacı, Bammat Giray Hacı ve muhtemelen Veyis Hacı "vird"lerinde tevarüs esasına dayanmaktadır. Uygulamalarla ilgili tüm hiyerarşi "şeyh"e bağlı olup, şeyhten itibaren hiyerarşik sıra şu şekildedir: "vekil", "tamada" (her köyde) ve "turkhu" (emirleri taşıyan : elçi).

Devrim'den bu tarafa, tarikatlara çok miktarda kadın dahil etmek ve hatta kadın "şeyh"ler ihdas etmek şeklinde görülen bir yenilik, tarikatların karakterini giderek değiştirmiştir.

Dinî uygulamalar :

"Zikir" süfi âyinlerinin temel unsurunu teşkil etmektedir. Zikir, Nakşendiler'de sessiz ("zıkr-i hafî" veya "zıkr-i kalbi"), Kâdiriler'de ise sesli ("Zıkr-i celi") olarak icra edilir. Çim Mirza "vird"inde zikir anında tamburlar, Veyis Hacılar'da da kemanlar çalınır. Prensipten olarak "zikir" haftada bir icra edilir. Fakat, dinî bayramlar, cenaze merasimleri, doğumlar veya askere gitme gibi dinî, ailevî veya sosyal her fırsatta zikir yapılır.

Her iki tarikatta da zikir, dört-beş saat veya daha da fazla süren ve tefekkür, şarkılar, dinî veya siyasi sohbetler ihtiva eden uzun bir merasim halini almıştır. Bu merasim hem bir geleneksel "zikir"i, hem bir tiyatro temsilini ve hem de bir ailevî kabulü andırmaktadır. Nakşendiler, Kâdiriler'in de tesiriyle zamanla "zikir"e şarkıları da sokmuşlardır. Bugün her iki tarikatın zikir usulü birbirine yaklaşma eğilimi göstermektedir. Tarikatlar gizli mescidleri ve dinin temel kuralları ile Arapça'nın öğretildiği gizli okulları muhafaza

¹⁶ H.H. Bokov, "Ateisty v nastuplenii", Groznyj, 1968, s. 44. "Gerçek bir tarikatlar federasyonu müşahade etmekteyiz."

etmektedirler.

Tarikatların faaliyeti, yetkililer tarafından sık sık kapatılan, fakat müslümanlarca derhal yeniden faaliyete geçirilen kutsal yerler (türbe vs.) etrafında yoğunlaşmış durumdadır. Bu yerler gizli camilerin, toplantı merkezlerinin veya propaganda merkezlerinin yerine geçmekte, fakat aynı zamanda buralara yapılan ziyaretler Hac yapmakla eşdeğer kabul edilmektedir. Sovyet kaynaklarının verdiği değerlendirmelere göre, rakamlar değişiklik arz etmektedir. Fakat öyle görünüyor ki, sadece Dağıstan'da yüzde fazla önemli kutsal yer ("mazar", "pir") ve yüzlerce ikinci derecede kutsal yer sayabilmekteyiz. Bunlardan en meşhurları, Ruslar'la savaşırken şehit düşen süfi "şeyh"lerin türbeleridir. Bunlar, Kunta Hacı'nın (bu zat da sürgünde vefat etmiştir) annesinin, Uzun Hacı'nın (şüphesiz hepsinin en meşhuru), Sogratlı Abdurrahman'ın Balahani'li Muhammed'in (1920'de isyancılara kumanda etmiş ve Arakan defilesinde Kızıl Ordu'nun bir tugayını imhâ etmiştir) ve daha birçok kimsenin türbeleridir. Bugün kutsal yerlere yapılan ziyaretin, Kafkasya'daki halk inancının en dikkat çekici ifadesi durumunda olduğunu söyleyebiliriz.

Kafkasya'daki tarikatların faaliyetlerinde, esas bakımından katı bir gelenekçilikle şekil bakımından teknik modernizm ilginç bir şekilde birbirine karışmış vaziyettedir. Gerçekten de tarikatlar, genellikle, çok güçlü durumda olan ve Ruslar tarafından bozulamayan, başta Körfez ülkeleri olmak üzere yabancı ülkelere ait radyo yayınlarından kaydedilmiş va'z ve Kur'an-ı Kerim metinlerini yaymak için sık sık kaset kullanma yoluna başvurmaktadırlar.

Tarikatlarla, Kuzey Kafkasya'da Buynaksk'taki Dağıstan Müslüman Yönetimi (Nâzırlık)'nin temsil ettiği resmî İslâm arasında herhangi bir ilişki mevcut değildir. Tarikat liderleri resmî İslâm'ı tanımamakta, resmî İslâm'ı temsil edenler ise Sovyet yetkililerin baskılarına rağmen, kutsal yerleri ziyaret etmeye ve kadınların "zıkr"e iştirak etmesine karşı nisbeten ılımlı "fetva"lar neşretmekle yetinmektedirler. Öyle görünüyor ki, her ne kadar din aleyhtarı

propaganda tarikatlarına karşı olanca hızıyla devam etmekte ve onları sapık "mezheb"ler olarak takdim etmeye çalışmakta ise de, bu iki İslâm ("resmî İslâm" ile "paralel İslâm") arasında, bir kopukluk veya hatta bir anlaşmazlığa meydan vermemek için belli bir gizli ilişki mevcuttur.

Nihayet, tarikat mensupları sürekli ve yoğun bir misyonerlik faaliyeti içerisine girmektedirler. Bütün Sovyet kaynakları tarikat mensuplarını, fikirlerini başkalarına empoze etmeye çalışan (onlarla mukayese etmek için Sovyet uzmanlarına dayanmak suretiyle) "müsamahasız fanatikler" arasında zikretmektedirler. Nitekim Kafkasya'da, resmî ateizmin propagandacıları ile asliyetci (fundamentaliste) İslâm'ın propagandasını yapanlar arasında bir "yarışma"ya şahit olmaktadır. Bir başka Çeçen Sovyet yetkilisine¹⁷ göre, Çeçenistan Cumhuriyeti'nde, ikiyüz-ikiyüz elli bin civarında sûfi "mürîd"e karşılık, dokuz-on bin civarında tam gün çalışan ateist propagandacı mevcuttur... Bu propagandacılar da yeterince etkili olamamaktadırlar.

Siyasi rol :

İllegal teşkilâtlar olan tarikatlar kapalı cemaatler halinde teşekkül etmişlerdir. Bunların zekât (Sovyet yasası tarafından yasaklanmıştır) sayesinde oluşturulan özel hazineleri; kararlarına Sovyet mahkemelerinininkinden daha çok değer verilen özel mahkemeleri¹⁸ (şayet bu konuda Sovyet kaynaklarına inanacak olursak) ve kendilerine mahsus savunma gurupları mevcut olup, Batal Hacı tarikatına mensup kimseler, dininden dönenler için (Sovyet kaynaklarına göre daima) ölüm cezası uygulamaktadırlar (?).

Ayrıca, bazı tarikatların ve bilhassa Veyis Hacı ve Batal Hacı tarikatlarının, Komünist Partisi mensuplarına karşı sistemli bir şekilde terörizm faaliyeti yürüten cinayet teşkilâtları olduklarını

¹⁷ Aynı yer.

¹⁸ Bakınız M.A. Mamakaev ("Cecenskiĭ talp (rod) v period ego razloeniĭa", Groznyĭ, 1973) şunları yazmaktadır: "Çoĝu zaman Sovyet mahkemelerinin hükümleri gizli mahkemelerin kararları tarafından yürürlükten kaldırılmış ve tersyüz edilmişlerdir."

öğreniyoruz.

Belki de bunda bir miktar abartma vardır, fakat hiç şüphesiz bir miktar da hakikat payı mevcuttur. Bütün tarikatlar -daha ılımlı kabul edilebilen Nakşbendiyye bile- "Sovyet aleyhtarı, Rus aleyhtarı, komünizm aleyhtarı, asosyal, dejenere olmuş... unsurlar" arasında gösterilmektedir. Bu hususta neye inanmak gerekir ? Kafkasya'da yeni bir gelenek mevcuttur. Bu geleneğe göre Allah'a ulaşma çabası, gayri müslimlere ve onlara yardım eden kötü müslümanlara karşı kutsal savaş (cihad) la başlar. Şu bir gerçek ki -bu konuda Sovyet kaynaklarını biz de destekleyebiliriz-, Kafkasya'da tarikatlar az sayıdaki mahalli "dinsiz"ın (bunlar müslüman halkın % 20'sinden azdır) etrafında, onları "düşüncelerini gizlemeye" ve hatta göç etmeye... zorlayan bir müsamahasızlık ve düşmanlık havası meydana getirmeye muvaffak olmuşlardır (ve bu, Devrim'den altmış yıl sonra olmuştur !).

Sonuç : Tarikatların tarihî rolü :

İlk olarak, tarikatlar İslâm'ı, cahillik veya din konusunda ilgisizlik ve hatta dinsizlik tehlikesi ile Şamanizm'e dönüş tehlikesinden korumuşlar ve katı sünniligi muhafaza etmişlerdir ve halen de muhafaza etmektedirler. Bunun en iyi örneği, Sovyet kaynaklarının bile itiraf ettikleri gibi en çok sünnilige bağlı İslâm'ın kalesi olan Çeçenistan'dır. Halbuki, bu ülke 1943'ten 1978'e kadar bir tek ibadete açık resmî cami görmemiştir. İslâm sadece tarikatlar sayesinde varlığını devam ettirmiştir¹⁹.

İkinci olarak da, tarikatlar sürgün yılları süresince, sürgün edilmiş olan müslümanların millî hayatının yegâne merkezi olmak suretiyle Kafkasya milliyetçiliğinin muhafaza edilmesine katkıda bulunmuşlardır.

¹⁹ M.M. Mustafinov (bk. "Zikrizmi ego social'naja suscnost", Groznyj, 1971) modern tasavvufî şiirlerin çok güzel bazı örneklerini vermektedir (Çeçenistan Rusçası'na tercüme) ki, bu şiirler resmî edebiyatla oldukça çelişki arz etmektedir ("Traktörün Aşkı" veya "Leonid'e Şiirler"). Biz "paralel İslâm"la ilgili makalemizde bunlardan bazılarını tercüme etmeye çalıştık ("Cahiers du Monde russe et soviétique", XXI, 1, Ocak-Mart, 1980, s.49-63).

Tarikatlar müsümanlar tarafından, milli geleneğin (Şamil'in geleneğinin) ve milli kültürün yegâne bekçileri olarak kabul edilmektedirler²⁰.

20 Bk. "Bakinskij rabocij", 19 Aralık 1980 içerisinde Ziya Yusuf Zade.